

УДК 343.148:340.68

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.3.18>

ОСОБЛИВОСТІ СТАТУСУ ОБІЗНАНОЇ ОСОБИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Попович І.М.,
кандидат юридичних наук, провідний науковий співробітник
Національного наукового центру
«Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса»
Міністерства юстиції України

Попович І.М. Особливості статусу обізнаної особи у кримінальному провадженні.

Метою статті є визначення загального поняття і функціонального призначення обізнаних осіб у будь-якому виді судочинства, класифікація таких осіб та уточнення структури спеціальних знань. За результатами дослідження можна констатувати, що в деяких ситуаціях в судочинстві впроваджуються правові знання обізнаними особами залежно від їх фахової компетенції та обсягу спеціалізованих знань. Сформовано висновок про те, що вимога щодо незацікавленості не є загальною і не може бути застосована до всіх обізнаних осіб. У статті зроблено висновок про наявність спеціальних (не законних) знань і правових знань у кваліфікованих осіб. Означено, що обізнана особа у судочинстві – це суб'єкт, який володіє спеціальними (неправовими) знаннями у певній галузі людської діяльності або правовими знаннями та навичками їх застосування. Обізнана особа залучається обов'язково або за розсудом уповноваженої особи (органу) з метою сприяння у вирішенні завдань судочинства. Відомості та документи, надані обізнаною особою, використовуються як джерела доказів або довідково-орієнтуюча інформація, що є підґрунтям для прийняття процесуальних, тактичних та організаційних рішень. Метою залучення таких осіб до процесу є сприяння уповноваженим учасникам у виконанні їх обов'язків. Зазначено, що поняття «обізнана особа» слід розглядати з двох аспектів: етимологічного, який розкриває його зміст, та процесуального – для визначення переліку осіб, до яких це поняття застосовується. Класифікація обізнаних осіб, які залучаються в судочинстві, має велике пізнавальне значення для розуміння їхнього спектру. Запропоновано класифікацію фахівців. До числа обізнаних осіб відносяться: експерти; правові експерти; спеціалісти; перекладачі; сурдоперекладачі; особи, які дають свідчення на основі спеціальних знань; судово-медичні експерти; вчителі; психологи; лікарі; психіатри; ревізори; перевіряючі; фахівці Науково-консультативної ради при Верховному Суді; особи, які надають консультації, попередньо досліджують об'єкти, та проводять криміналістичні обліки об'єктів та осіб.

Ключові слова: судочинство, обізнана особа, спеціальні знання, форми та мета залучення фахівців, класифікація обізнаних осіб.

Popovich I.M. Feature of the status of a knowledgeable person in criminal proceedings.

The purpose of the article is to define the general concept and functional purpose of knowledgeable persons in any type of judicial proceedings, the classification of such persons and clarification of the structure of special knowledge. Based on the results of the research, it can be stated that in some situations, legal knowledge is implemented in the judiciary by knowledgeable persons depending on their professional competence and the amount of specialized knowledge. It was concluded that the requirement of disinterestedness is not general and cannot be applied to all knowledgeable persons. The article concludes that qualified persons have special (non-legal) knowledge and legal knowledge. It is specified that a knowledgeable person in the judiciary is a subject who possesses special (non-legal) knowledge in a certain field of human activity or legal knowledge and skills in their application. An informed person is involved necessarily or at the discretion of the authorized person (body) in order to assist in solving the tasks of the judiciary. Information and documents provided by an informed person are used as sources of evidence or reference information, which is the basis for making procedural,

tactical and organizational decisions. The purpose of involving such persons in the process is to assist the authorized participants in the performance of their duties. It is noted that the concept of “informed person” should be considered from two aspects: etymological, which reveals its meaning, and procedural – to determine the list of persons to whom this concept applies. The classification of knowledgeable persons involved in legal proceedings is of great cognitive importance for understanding their spectrum. A classification of specialists is proposed. The number of knowledgeable persons includes: experts; legal experts; specialists; translators; sign language interpreters; persons who testify on the basis of special knowledge; forensic medical experts; teachers; psychologists; doctors; psychiatrists; auditors; inspectors; experts of the Scientific Advisory Council at the Supreme Court; persons who provide consultations, pre-investigate objects, and conduct forensic records of objects and persons.

Key words: judicial proceedings, knowledgeable person, special knowledge, forms and purpose of involving specialists, classification of knowledgeable persons.

Постановка проблеми. Проведення судових процесів у сфері адміністративного, господарського, кримінального та цивільного права вимагає не тільки професійних правових знань, які мають судді, прокурори, слідчі і адвокати, але й спеціалізованих знань. Вчасне використання цих спеціальних знань має велике значення для ефективності процесуальної діяльності. Удосконалення процедури використання спеціальних знань є важливою складовою реформи судово-правової системи в Україні, оскільки в умовах високих вимог до доведення фактів у судових процесах, ці знання мають забезпечити отримання об’єктивних і достовірних доказів, а також інформації, необхідної для прийняття процесуальних рішень уповноваженими органами. Очевидно, що успішне використання спеціальних знань у судочинстві безпосередньо залежить від їх змісту та осіб, які ними володіють і називаються «обізнаними особами». Як правильно підкреслює В.В. Седнев, поняття спеціальних знань нерозривно пов’язане з поняттям обізнаної особи, оскільки воно включає різні сфери людської діяльності і їхню спеціалізацію [1].

Термін «обізнана особа» вперше з’явився у статтях 112, 325–328 Кримінального судочинства 1864 року. Однак, норми процесуального законодавства України не розкривають сутність цього поняття, хоча воно широко використовується в наукових працях процесуалістів, криміналістів та судових експертів. Обізнані особи визнаються тими, хто володіє спеціальними знаннями і залучається до участі у судочинстві. У численних наукових публікаціях вчені та практики розглядають поняття спеціальних знань, окремі категорії обізнаних осіб, проте сутність спеціальних знань, типи фахівців та їх функції лишаються предметом дискусій і неоднозначно тлумачиться юристами.

Стан опрацювання проблематики. Багато науковців та практиків зосереджують свою увагу на проблемі використання спеціальних знань обізнаних осіб у процесі доказування. Завдяки постійному розвитку науки та технологій, з’являються нові можливості для впровадження цих знань у практику. Вчені із різних країн, а також вітчизняні науковці, активно досліджують цю проблему. Упродовж останніх чотирьох років в Україні було зроблено багато роботи з вивчення та вдосконалення використання спеціальних знань обізнаних осіб в різних сферах судочинства, а саме над цим питанням працювали наступні видатні вчені: П.Ю. Кравчук (2015), А.М. Лазебний (2016), К.А. Садчикова (2017), Д.В. Куриленко (2017), О.В. Шевченко (2017), Г.С. Бідняк (2018), Є.В. Ковалевська (2018), Є.О. Даніч (2018), Н.В. Тимофєєва (2018), А.В. Сідельников (2019) тощо.

Автори статей в цілому використовують традиційний підхід до структури і форм використання спеціальних знань обізнаних осіб. Однак, наведений перелік обізнаних осіб є обмеженим і не відповідає змісту Кримінального процесуального кодексу України (КПК), Кодексу адміністративного судочинства України (КАС), Цивільного процесуального кодексу України (ЦПК) і Господарського процесуального кодексу України (ГПК). З цього приводу є потреба уточнити спектр обізнаних осіб, їх компетенцію і цілі залучення до процесу.

Метою цієї статті є визначення загального поняття і функціонального призначення обізнаних осіб у будь-якому виді судочинства, класифікація таких осіб та уточнення структури спеціальних знань.

Викладення основного матеріалу. Дослідники неодноразово розглядали особу, яка володіє спеціальними знаннями, а також характеристики, які їй притаманні. Наведемо кілька визначень, які узагальнюють основні погляди науковців щодо обізнаних осіб.

Згідно з А.Ф. Волобуєвим, обізнана особа – це незацікавлена в результатах справи і компетентна особа, яка має спеціальні знання в конкретній галузі і залучається для участі в розкритті та розслідуванні злочинів для вирішення спеціальних питань.

О.О. Бондаренко вважає, що обізнані особи – це будь-які компетентні особи, які не зацікавлені в розгляді справи, володіють спеціальними знаннями в певній галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла і мають досвід їх використання, і залучаються до участі у кримінальній справі для допомоги вирішенню питань, які потребують застосування таких спеціальних знань і практичних навичок.

К.А. Савченко вважає, що обізнані особи – це будь-які незацікавлені компетентні особи, які мають спеціальні знання в конкретній галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла і досвід їх використання, і залучаються сторонами кримінального провадження та судом до участі від початку до кінця процесу.

За думкою О.А. Кравченка, обізнана особа – це людина, яка має загальнодоступні або наукові знання, отримані в результаті повсякденної трудової діяльності, особистого досвіду або отриманої освіти. Обізнана особа використовує свої знання відповідно до вимог законодавства [2].

Незважаючи на деякі розбіжності в формулюванні визначення «обізнані особи», серед науковців відсутні значні відмінності в трактуванні змісту цього поняття.

Ми вважаємо, що поняття «обізнана особа» слід розглядати з двох аспектів: етимологічного, який розкриває його зміст, та процесуального – для визначення переліку осіб, до яких це поняття застосовується. З етимологічного погляду, термін «обізнана особа» означає людину, яка має знання про щось і добре знайома з цим предметом. З процесуального погляду, обізнані особи вважаються тими, чиї знання протиставляються юридичним знанням, якими повинні володіти професійні учасники процесу, такі як судді, слідчі, прокурори, захисники. Підсумовуючи різноманітні точки зору на загальне поняття обізнаних осіб, можна виділити деякі важливі ознаки: наявність спеціальних знань та загальне розуміння певної сфери, незацікавленість у результатах провадження; залучення сторонами чи судом у процесуальній або непроцесуальній формах; надання допомоги в доказуванні або сприяння у розв'язанні спеціальних питань. Кожна із вказаних властивостей вимагає уточнення.

У спеціалізованій літературі одним із складних питань, щодо якого розглядаються компетенція та обсяг знань обізнаних осіб, є визначення структури спеціальних знань, якими вони володіють. Думки вчених на цей рахунок розходяться і варіюються від включення всіх правових знань або окремих галузей права до повного виключення будь-яких правових знань з обсягу спеціальних знань. Ми підтримуємо позицію тих вчених, які не вважають правові знання спеціальними на процесуальному рівні. Інший підхід може призвести до можливості судового експерта розв'язувати правові питання, що прямо заборонено законом (згідно зі ст. 242 КПК, ст. 102 ЦПК, ст. 101 КАС, ст. 98 ГПК) [3].

Проте, неможливо зробити остаточний висновок про те, що в судочинстві правові знання не застосовуються обізнаними особами. Це впливає з дослідження функцій певних експертів. Наприклад, одним із завдань спеціаліста, який залучається на початкових етапах судочинства, є надання усних або письмових консультацій, що допомагають у пошуку нових доказів, а також сприяють дослідженню та оцінці наявних доказів. Експерт може отримувати запитання з правового характеру та надавати відповідні консультації. Аналогічні питання стосуються і обсягу знань перевіряючого, який складає відповідні акти на основі проведених перевірок.

Також варто зазначити, що в останніх редакціях процесуальних кодексів існує нова посада – «судовий експерт з питань права». Цей визнаний фахівець у галузі права залучається для надання консультаційної допомоги в складних правових ситуаціях. У касаційній стадії судочинства передбачається можливість надання правової допомоги суду фахівцями Науково-консультативної ради при Верховному Суді [4].

Таким чином, можна констатувати, що в деяких ситуаціях в судочинстві впроваджуються правові знання обізнаними особами, залежно від їх фахової компетенції та обсягу спеціалізованих знань.

Згідно з Положенням про Науково-консультативну раду при Верховному Суді України, ця рада складається з висококваліфікованих фахівців з різних галузей права. Вони мають здатність робити наукові висновки щодо інтерпретації та застосування правових норм. Ці висновки, підготовлені юридичними експертами, сприяють прийняттю законних та обґрунтованих рішень у складних правозастосовних ситуаціях. Ми вважаємо, що консультативні функції юридичного експерта на початкових етапах судового процесу та діяльність фахівців Науково-консультативної ради під час розгляду справ у Верховному Суді України повністю співпадають. Таким чином, у судочинстві

термін «обізнана особа» є загальним поняттям, яке охоплює всіх осіб, що задовольняють потреби судової системи у спеціальних знаннях (крім юридичних) та знаннях права. Зрозуміло, що до цієї категорії не входять професійні учасники процесу, такі як суддя, прокурор, слідчий та адвокат.

Ще одним характеристичним рисом обізнаних осіб є їх незацікавленість у результатах провадження. Ця вимога має на меті забезпечити об'єктивне встановлення обставин скоєного злочину та обґрунтоване прийняття процесуального рішення. Варто відзначити, що така вимога стосується лише експертів, спеціалістів та перекладачів (відповідно до ст. 79 КПК, ст. 38 ЦПК, ст. 38 КАС, ст. 37 ГПК). Однак не всі обізнані особи відповідають цьому критерію. Наприклад, підозрюваний, обвинувачений та потерпілий під час допиту можуть висловлювати свої висновки та думки, які базуються на їхніх спеціальних знаннях і визнаються доказами відповідно до ст. 95 КПК. Також потерпілий, підозрюваний та обвинувачений мають право захищати свої права та представляти свої інтереси у процесі. Важливо відмітити, що показання підозрюваного, обвинуваченого та потерпілого, як засобу доказування, надаються особою, яка безпосередньо зацікавлена у результатах кримінального провадження. Існує також приклад, коли затриманому медичну допомогу та фіксацію його стану здоров'я можуть надавати близькі родичі, підлеглі або інші особи, які не є нейтральними стосовно затриманого (згідно зі ст. 212 КПК). Ще одна зацікавлена обізнана особа – це перевіряючий, який здійснює перевірки фізичних та юридичних осіб та складає відповідні акти (згідно зі ст. 99 КПК). Цю особу також не можна вважати безпристрасною [5].

Таким чином, вимога щодо незацікавленості не є загальною і не може бути застосована до всіх обізнаних осіб.

Дослідники досліджують різні форми використання спеціальних знань у судочинстві або, іншими словами, методи залучення обізнаних осіб. Вони визначають різноманітні шляхи, якими спеціалісти можуть брати участь у судових процедурах і впливати на прийняття правильних рішень.

Використання спеціальних знань має важливе теоретичне та практичне значення, оскільки правильне визначення його форм в судочинстві є вирішальним для встановлення процедури використання спеціальних знань, визначення особливого процесуального статусу суб'єктів, які володіють такими знаннями, а також для оцінки доказової цінності результатів їх застосування. Однак у цьому питанні вчені досі не досягли згоди. Розбіжності полягають у тому, що деякі автори перераховують форми використання спеціальних знань, не наводячи підстав для такої класифікації, тоді як інші пропонують класифікувати їх на основі різних критеріїв, включаючи суб'єкт, який використовує спеціальні знання, доказову цінність отриманих результатів, вид діяльності, мету використання та інші. У літературі зустрічаються різні класифікації форм використання спеціальних знань, і серед правників існує широка різноманітність думок щодо цього. Але більшість дослідників розрізняють дві основні форми залучення обізнаних осіб: процесуальну та непроцесуальну. Процесуальна форма стосується правового режиму кримінальної процесуальної діяльності, що включає дотримання процесуальних правил, виконання певних процесуальних умов та забезпечення гарантій у кримінальному провадженні. Згідно з О.В. Селіною, кримінально-процесуальна форма застосування спеціальних знань – це система правил застосування спеціальних знань обізнаних осіб у попередньому розслідуванні і судовому розгляді кримінальних справ певним чином. Варто відзначити, що не всі способи залучення обізнаних осіб, які прописані в процесуальних законах, повністю відповідають вимогам процесуальної форми і мають однаковий регулювання. У деяких випадках обізнані особи лише згадуються або наводяться результати їх діяльності, без встановлення їх правового статусу [6].

При аналізі кримінального, цивільного, адміністративного та господарського судочинства України стає очевидним, що в процесуальних законах можна виділити обізнані особи, які залучаються безпосередньо, а їхня участь у провадженні регламентується з різною повнотою, а також фахівців, які залучаються опосередковано, тобто їхня діяльність використовується у провадженні, хоча ця участь не регулюється процесуальним законом. Ми вважаємо, що існують дві основні підстави для класифікації форм залучення обізнаних осіб до процесу: перша – це спосіб участі – безпосередній або опосередкований, тобто застосування готових результатів їхньої роботи; друга – ступінь правового регулювання процесу та результатів діяльності обізнаних осіб. Відзначимо, що деякі фахівці обов'язково залучаються відповідно до закону (наприклад, проведення експертизи, використання перекладача та інші випадки).

Мета залучення обізнаних осіб розглядається вченими з різною деталізацією, але в основному пов'язується з застосуванням науково-технічних і техніко-криміналістичних засобів та отриман-

ням результатів, що мають доказове значення. Проте слід зазначити, що результати застосування спеціальних знань охоплюють не тільки доказову, але й орієнтуючу (організаційно-тактичну) інформацію [7].

Доказова інформація містить відомості про обставини, які підлягають доказуванню у провадженні, і отримується виключно процесуально регламентованими способами. З іншого боку, орієнтуюча інформація може бути отримана як процесуально регламентованими, так і нетрадиційними способами. Вона використовується для організаційно-тактичних цілей у провадженні, таких як формулювання версій, визначення напрямків розслідування або розгляду справи, планування процесуальних дій, прогнозування можливої поведінки учасників процесу та інше. Також орієнтуюча інформація використовується під час дослідження доказів.

З урахуванням загальних завдань будь-якого виду судочинства, метою залучення обізнаних осіб є сприяння уповноваженим учасникам процесу виконанню їх функцій. Це включає не тільки отримання доказів, але й формування внутрішнього переконання уповноважених учасників для прийняття обґрунтованого процесуального рішення. Таким чином, будь-яка особа, яка має спеціальні та правові знання та навички і бере участь у провадженні, вважається обізнаною, незалежно від її прав і обов'язків.

На підставі викладеного можна сформулювати загальне визначення обізнаної особи у судочинстві. Обізнана особа у судочинстві – це суб'єкт, який володіє спеціальними (неправовими) знаннями у певній галузі людської діяльності або правовими знаннями та навичками їх застосування. Вона не є професійним учасником процесу, але залучається безпосередньо або опосередковано у процесуально врегульованій чи нерегламентованій формі. Обізнана особа залучається обов'язково або за розсудом уповноваженої особи (органу) з метою сприяння у вирішенні завдань судочинства. Відомості та документи, надані обізнаною особою, використовуються як джерела доказів або довідково-орієнтуюча інформація, що є підґрунтям для прийняття процесуальних, тактичних та організаційних рішень [8].

Класифікація обізнаних осіб, які залучаються в судочинстві, має велике пізнавальне значення для розуміння їхнього спектру. З урахуванням вищезазначених міркувань можна запропонувати наступну класифікацію фахівців [9].

1. Обізнані особи, які безпосередньо беруть участь у процесуальних діях:

а) діяльність повністю процесуально регламентована: експерт (ст. 69 КПК, та ін.); експерт з питань права (ст. 73 ЦПК, ст. 69 КАС, ст. 71 ГПК), спеціаліст (ст.ст. 71, 360 КПК, ст. 74 ЦПК, ст. 70 КАС; ст. 71 ГПК); перекладач, сурдоперекладач (ст. 68 КПК, ст. 75 ЦПК, ст. 71 КАС, ст. 72 ГПК); підозрюваний, обвинувачений, свідок, потерпілий, які володіють спеціальними знаннями (ст. 95 КПК);

б) діяльність частково процесуально врегульована: судово-медичний експерт, крім проведення судово-медичної експертизи (ст.ст. 206, 238, 238, 239, 241 КПК ст. 342 ЦПК), педагог, психолог, крім проведення психологічної експертизи (ст.ст. 226, 227, 228, 354, 491 КПК), лікар (ст. 226, 227, 238, 241, 354, 491 КПК), психіатр, крім проведення психіатричної експертизи (ст.ст. 298, 341 ЦПК).

2. Обізнані особи, які опосередковано беруть участь у процесі:

а) результати діяльності частково процесуально регламентовані: ревізор та перевіряючий (ст. 99 КПК), медичний працівник, лікар (ст.ст. 212, 280, 509, 539 КПК, ст.ст. 252, 311, 312, 344 ЦПК, ст. 236 КАС), психіатр, крім проведення психіатричної експертизи (ст.ст. 514, 515 КПК, ст. 339, 340 ЦПК), фахівці Науково-консультативної ради при Верховному Суді (ст. 434-2 КПК, ст. 404 ЦПК, ст. 347 КАС, ст. 303 ГПК).

б) діяльність та її результати процесуально не регламентовані: особи, які надають консультації, проводять попередні дослідження об'єктів, перевірку об'єктів та осіб за криміналістичними обліками [10; 11].

Висновки. У різних сферах правосуддя виникають складні ситуації, які вимагають виклику кваліфікованих експертів. Такі експерти володіють спеціальними знаннями, які допомагають судам, прокурорам, слідчим і адвокатам збирати, досліджувати та оцінювати докази, а також приймати обґрунтовані процесуальні, організаційні і тактичні рішення. В залежності від способу участі фахівців у процесу та ступеня регулювання їх діяльності можна виділити дві категорії експертів. Перша категорія охоплює безпосередню або опосередковану участь фахівців у процесу, коли використовуються результати їхньої роботи. Друга категорія визначається рівнем регулювання процесу та результатів діяльності експертів: повне, часткове або відсутнє регулювання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Седнев В.В. Онтологія обізнаної особи. *Вісник Луганського держ. ун-ту внутр. справ імені Е.О. Дідоренка*. Луганськ, 2014. Спец. випуск № 1. 38 с.
2. Кравчук П.Ю. Використання спеціальних знань під час розслідування грабежів і розбоїв: *дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Східноєвропейський нац. ун-т ім. Лесі Українки*. Луцьк, 2015. 260 с.
3. Лазебний А.М. Використання спеціальних знань при розслідуванні кримінальних правопорушень проти громадського порядку: *дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Ун-т держ. фіскальної служби України*. Ірпінь, 2016. 227 с.
4. Садчикова К.А. Використання спеціальних знань на стадії досудового розслідування (процесуальний аспект): *дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Одеський держ. ун-т внутр. справ*. Одеса, 2017. 233 с.
5. Куриленко Д.В. Інститут обізнаних осіб у змагальному кримінальному провадженні: *дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Харківський нац. ун-т внутр. справ*. Харків, 2017. 258 с.
6. Шевченко О.В. Використання спеціальних товарознавчих знань під час досудового розслідування: *дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Національна акад. внутр. справ*. Київ, 2017. 317 с.
7. Бідняк Г.С. Використання спеціальних знань при розслідуванні шахрайств: *дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Дніпропетровський держ. ун-т внутр. справ*. Дніпро, 2018. 250 с.
8. Ковалевська Є.В. Використання спеціальних медичних знань під час розслідування злочинів: *автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Міжрегіональна акад. управління персоналом*. Київ, 2018. 24 с.
9. Даніч Є.О. Використання спеціальних знань під час проведення слідчого експерименту: *дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. акад. внутр. справ*. Київ, 2018. 238 с.
10. Тимофєєва Н.В. Використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів проти безпеки виробництва: *дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. акад. внутр. справ*. Київ, 2018. 214 с.
11. Сідельников А.В. Спеціальні знання в діяльності адвоката-захисника: *дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Акад. адвокатури України*. Київ, 2019. 271 с.